

CTATTI

Франк СИСИН

«ОТЧИЗНА» У ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

У статті аналізується концепція «отчизни» в історичних творах Самійла Величка (початок ХVІІІ ст.), традиційно званих його «Хронікою». Стаття показує, як польська концепція *ojczyzna* як держави і території та її населення була адаптована у ранньомодерній Україні до козацької Гетьманщини і українських земель. Пояснюється трансформація «отчизни» в українських творах від терміна, що стосується Речі Посполитої або Польського королівства до теренів Гетьманщини. Також описані поодинокі альтернативні використання поняття «отчизни» в лівобережній Гетьманщині щодо давніх козацьких теренів на Правобережжі та в Запорізькій Січі щодо Гетьманщини. Висловлюється думка, що численні значення «отчизни» у творі Величка можуть допомогти пояснити суперечливі політичні принципи мазепинської доби. Наголошується, що завдяки читанню хроніки Величка та її публікаціям, починаючи з 1848 року, ранньомодерна концепція вітчизни вплинула на формування модерних української політичної та національної концепцій.

Описуючи зречення Василя Кочубея з посади генерального писаря Гетьманщини у 1700 році, історик початку ХVІІІ століття, Самійло Величко, характеризував його як людину, котра «Богу, Великому Государю Царю Російському, отчизнѣ своей Малоросійской и войску Запорожскому вѣрно и усердно послуживши» (3:41, с. 553)¹. Можемо припустити, що цей перелік становив приблизну ієрархію лояльності для еліти Гетьманщини, в якій віра посідала перше місце, володар – друге. Можна було б сподіватися, що третім буде Військо Запорозьке, поняття, що означало політичний лад, військову структуру та домінуючий суспільний устрій Гетьманщини. Натомість маємо малоросійську отчизну. Однак уважний читач об'ємної праці (або насправді двох історичних праць), що її прийнято називати Літописом Величка, знайде ще лише одну з багатьох згадок про малоросійську, українську чи україно-малоросійську *отчизну*, що про неї говорять як про об'єкт політичної лояльності.

Досі не існує дослідження ранньомодерної української політичної культури, що відстежує виникнення слова «отчизна»², яке вживалося б на означення укра-

¹ Літопис Величка міститься у чотиритомнику «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке» (Київ, 1848–1864 рр.). Перший том у 1926 році вийшов новим виданням, яке виправляло русифіковану орфографію видання ХІХ століття: «Самійла Величка Сказаніє о войне козацкой з поляками» за ред. Катерини Лазаревської (Київ, 1926 р.) (= Monumenta Litterarum Ucrainicarum 16). У цій статті числа частин, розділів та сторінок наводяться за виданням 1926 року для першого тому та за виданням ХІХ століття для другого та третього томів. Існує переклад сучасною українською мовою Валерія Шевчука, «Самійло Величко. Літопис», у 2-х т. (Київ, 1991).

² Тут і далі термін «отчизна» вживатиметься у цитатах, тоді як у самому тексті статті перевага надається сучасному поняттю «батьківщина», а не «вітчизна», оскільки друге і з

їнських територій як батьківщини їхніх мешканців, якій ці мешканці були б зобов'язані вірністю і в інтересах якої вони мали б діяти. Середньовічна українська мова вживала цей термін на означення родового спадку або маєтку, а також держави чи земель спадкового правителя³. Поза сумнівом, нове вживання цього терміну походить від польського *ojczyzna* як еквіваленту латинського *patria*, і всі відомі випадки вживання слова «отчизна» до 1648 року говорять про польсько-литовську Річ Посполиту⁴. У ранньомодерній Речі Посполитій *ojczyzna* найчастіше вживалася на означення цілої держави і країни. Часом *ojczyzna* ще могла означати Велике Князівство Литовське, або Корону Польську, рівно ж як і вузьчі батьківщини⁵. У значенні родових земель чи маєтків, спадщини (*ojcowizna*), вживання було рідкісним.

У XVII–XVIII ст. *ojczyzna* розширила своє значення до тої міри, що стала включати в себе і державу, її територію, і населення, що в ній мешкало. *Ojczyzna* зайняла найвищий емоційний реєстр у польському політичному дискурсі⁶. Апельяції до лояльності та патріотизму мешканців були звернені частіше до *ojczyznu*, аніж до *Rzeczypospolitej*. Хоча польський політичний дискурс в кінці XVI століття чимраз далі обмежувався шляхтою, *ojczyzna* залишилася поняттям, що часами могло містити міщанство та інші нешляхетські прошарки. Натомість термін *Rzeczypospolita*, республіка, став терміном на позначення об'єднаної польсько-литовської держави, яка значно виразніше була надбанням шляхетських

певними супровідними значеннями (включно із радянською практикою вживання цього терміну для позначення Радянського Союзу) у сучасній українській мові вживається значно рідше. Про витіснення терміна «отчизна» і заміну його «батьківщиною» див.: *Łesiów M., Bat'kiwsczyna, witeczyzna, ridnyj kraj. Ojczyzna w języku ukraińskim, in Bartmiński J., ed., Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich. Lublin, 1993. Pp. 93–104.*

³ Див.: Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Т. 2. Київ, 1978. С. 111–112. Цей вжиток можна знайти також у «Синописі», щодо Ярополка Мономаховича, якого вигнали з його *отчизни*. Див.: *Sinopsis, Kiev 1681 (=Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven 17)* з передмовою Ганса Поте (Köln–Wien, 1983), с. 254. Лесів («Bat'kiwsczyna, witeczyzna, ridnyj kraj») приписує вживання цього терміна польським впливам, с. 94.

⁴ Про вживання слів «отчизна наша» Митрополитом Петром Могилою в праці, написаній церковнослов'янською мовою, стосовно польсько-литовської Речі Посполитої, див.: *Igor Шевченко, Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття (авторизований переклад з англійської). Львів, 2001. С. 191.* Ректор Колегіуму, Ігнатій Оксенович-Старушич, ужив слово *отчизна* в подібний спосіб у своїх віршах на смерть князя Іллі Четвертинського. Див.: *Михайло Грушевський, Історія України-Руси. Т. 8, ч. 2 (перевидання: Нью-Йорк, 1956), с. 115.* Я вдячний професорові Ярославу Ісаєвичу і редакторській колегії «Словника української мови XVI–XVII ст.», які переглянули записи щодо слова *отчизна* у своїх картотеках.

⁵ Щодо вживання слова *ojczyzna* у Великому Князівстві на позначення Великого Князівства та Речі Посполитої загалом див.: *Tereskinas A., The Imperfect Body of the Community: Formulas of Noblesse, Forms of Nationhood in the Seventeenth-Century Grand Duchy of Lithuania* (докторська дисертація, Гарвардський університет, 2000 р.), с. 57–58.

⁶ Див. *Bem E., Termin 'ojczyzna' w literaturze XVI i XVII wieku. Refleksje o języku / Odrodzenie i Reformacja w Polsce 34 (1989). Pp. 131–157; i Althoen D., That Noble Quest: From True Nobility to Enlightened Society in the Polish-Lithuanian Commonwealth 1550–1830. 2 т. (докторська дисертація в Мічиганському університеті, 2000 р., допрацьована для видавництва DMA Printing and Publishing, 2001 р.) 1: 190–215.*

громадян⁷. Що не менш важливо, слово *ojczyzna* містило поняття держави, але не обмежувалося ним. Отже, як показав Дейвід Алтоен, ширше значення слова *ojczyzna* дозволило йому пережити поділи держави в кінці XVIII ст., на відміну від терміну *Rzeczpospolita*, що ототожнювався з державою⁸. У XVII столітті обидва терміни були значно поширеніші у ролі джерела патріотизму, ніж *naród* (нація, народ), який стане домінувати в тій функції тільки в XIX столітті, або ніж *Polska* (Польща).

Враховуючи широке розуміння *ojczyzny* як держави, краю та населення, у литовсько-польській державі її інтересами могли перейматися різні політичні актори. Король чи сейм могли вимагати певної політики в інтересах *ojczyzny*, але так само часто в ім'я *ojczyzny* шляхтичі могли опиратися монархові чи державним інституціям. Така концептуалізація, передана зрештою українцям, ставила вірність до батьківщини як спільної спадщини мешканців вище за вірність будь-якому правителю чи урядові.

Тільки подальші дослідження можуть відкрити, як і коли слова *patria* та *ojczyzna* вперше було вжито в стосунку до Русі та українських земель у спосіб⁹, що відповідав би їхньому вжиткові щодо Речі Посполитої в польській традиції. В ранньомодерному періоді, аж до часів після Хмельниччини, не існувало руської чи української політичної одиниці, що могла б виконувати функцію політичної батьківщини. У Хмельницького згадки про батьківщину все ще стосувалися Речі Посполитої або Корони Польської¹⁰. Видається, що вперше слово «отчизна» в сенсі українських територій як батьківщини вжив Іван Виговський у 1652 р., кажучи російському купцеві, що війна велася за отчизну і церкву¹¹.

У 1670-х рр. у компіляції, що стосувалася української історії, український переписувач літопису обстоював думку, що його читачі повинні знати історію своєї батьківщини, отчизни¹². Адаптуючи цитату з польської історичної праці XVI ст. авторства Мартіна Бельського, Михайло Лосицький, переписувач Густинського літопису, який описував історію України до 1590-х рр., заявляв, що

⁷У часі міжкоролів'я по смерті короля Владислава IV у 1648 році Адам Кисіль на-полегливо стверджував, що з козаками неможливо вести переговори від імені Речі Посполитої, яка для них нічого не означала. Він твердив, що козаки розуміли свою залежність тільки як залежність від короля. *Sysyn Frank E., Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653/ Cambridge, Ma., 1985. С. 149.*

⁸*Althoen D., That Noble Quest, 1, с. 217.*

⁹У середині XVI століття, Станіслав Ореховський (*Stanisław Orzechowski*), що походив із змішаного польсько-українського роду говорив про свою батьківщину (*patria*) як Русь (латинське *Russia*). Тут, мабуть, малася на увазі Галичина, Руське князівство. Див.: *Sysyn Frank E., Concepts of Nationhood in Ukrainian Historical Writing, 1620–1690 / Harvard Ukrainian Studies 10, no. 3/4 (December 1986): 397* (український варіант: Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 1. Львів, 1992. С. 79–103).

¹⁰Докладніше про політичну культуру гетьманства Хмельницького див.: *Sysyn Frank E., The Political Worlds of Bohdan Khmel'nyts'kyi // Palaeoslavica 10, ч. 2 (2002): 197–207.*

¹¹Див.: *Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в трех томах. Москва, 1954. Т. 2. Док. 91. С. 198–199.* Слова Виговського: «а отчизны своей и церквей Божих не отстанут».

¹²Полное собрание русских летописей 2. Санкт-Петербург, 1908. С. 233.

кожна людина має вроджену любов і потяг до своєї батьківщини, подібні до притягання заліза з магнітом¹³. Але якщо Бельський мав на увазі Річ Посполиту, то Лосицький, наводячи його текст, додав від себе речення, в якому покликався на Русь як батьківщину руського народу, уживаючи тогочасну геленізовану термінологію «Росія», «російський народ». Він стверджував, що цей сентимент до батьківщини мотивував авторів руського літопису, який він переписував, оскільки вони хотіли зберегти історію для руського народу¹⁴. Літопис містив розгляд джерел козацтва в Україні, пов'язуючи їх з історією руського народу і зображуючи їх захисниками руської землі. На той час, коли писав Лосицький, політичні зміни в Україні витворили нову політичну цілість, Гетьманщину, яка добивалася від українського населення лояльності, часто в змаганні проти Речі Посполитої, котра раніше сприймалася як батьківщина українців у найширшому розумінні.

Якщо Лосицький не пов'язував свої роздуми про батьківщину з політичними подіями в Україні в середині XVII століття, то Теодосій Софонович більш конкретно звертався до безперервної політичної історії України, пишучи літописний цикл, що завершувався історією козацької Гетьманщини аж до 70-х років XVII століття. Він закликав своїх читачів, синів Руси, знати свою історію, бо того, хто не знає історії своєї батьківщини (*отчизни*), вважали б невігласом. Він натякав на політичне відродження через своє задеклароване бажання пояснити, як виникла та існувала руська держава (*панство*)¹⁵.

Хоча завдання простежувати використання і розвиток терміну *отчизна* в українському політичному дискурсі XVII століття залишається відкритим, цей термін очевидно набрав великої ваги як позначення українських земель і козацької Гетьманщини на початку XVIII століття. Величезний текст літопису Величка, написаний у 1710–1720-х рр., надає переконливі докази важливості поняття батьківщини в українській політичній культурі того часу. Однак цей текст, – настільки сповнений заувагами Самійла Величка щодо проблем дослідження, що в нас складається враження, ніби ми знаємо автора, – ставить багато проблем інтерпретації і нерозв'язаних питань. Найвідомішим з них і майже єдиним досліджуваним є питання численних листів, що приписуються Хмельницькому та його сучасникам, які Величко нібито переписав із діяріюша геть-

¹³ «Wrodzona jest chęć jakaś i miłość uprzejma przeciwko ojczyźnie człowiekowi każdemu, która każdego u nas, nie inaczej, jedno jako owo magnes kamień żelazo, tak ciągnie do siebie; co on poeta grecki Homerus rzetelnie dosyć w swym Ulisesie wyraził, który nakoniec nie dbał, aby tylko mógł widzieć dym ojczyzny swej Itaki» – *Bielski Marcin*, Kronika polska, w 3 t. (Sanok, 1856) I, s. III «Прирожная есть якась хуть и милость противко отчизниъ своей жадному челов кови, которая каждого не иначе едно jako магнесь камень желъзо такъ до себе потягаеть, що оный poeta Грецкій Гомерусъ ясиъ до ихъ въ своемъ текстъ выразилъ, же ни о що недбаючи, кгда былъ отъ родства своего отдаленый презъ поиманье и южь ся вернути не могъ, прагнулъ видѣты наветь дымъ своєї отчизныъ» / Полное собрание русских летописей. Т. 2. С. 233.

¹⁴ Там само. «Такъ и сіе авторове Кройники сей Россійское любо были людми смертелными и знали запѣвне, же смертію закročити мусять, природноюю милостію противко отчизны своєї заняты будучы, прагнули того, а бы и по ихъ зейстю последнему роду не были прошлые рѣчи, а мяновите народovy Россійскому скрытые».

¹⁵ *Софонович Феодосій*, Хроніка з літописів стародавніх. Київ, 1992. С. 56.

манського секретаря Самійла Зорки¹⁶. Те, що існування Зорки не вдалося встановити, як і усвідомлення, що мова і поняття в цих текстах не відповідають мові і поняттям у листах, які безсумнівно написані гетьманом, ставлять під глибокий сумнів автентичність цих та багатьох інших документів у Величка. Незрозумілим залишається, чи Величко купився на фальсифікації (які, зрештою, могли бути літературними перепрацюваннями автентичних текстів), чи він писав або переробляв тексти сам. Безперечно, потрібно встановити автентичність багатьох документів у праці Величка з періодів після гетьманства Богдана Хмельницького. Отже, окрім прямої розповіді Величка, не можемо припускати, що численні цитовані в тій формі документи належать їхнім гаданим авторам; терміни і фрази можуть походити з пізніших часів, аніж дати на документах. Коли далі в моїй праці згадуються автори, адресати та дати, ці приписування вказують тільки на те, що така інформація подається в праці Величка. Але навіть якщо ми маємо справу з текстами, що їх написали і переробили різні руки, які могли мінятися впродовж п'ятдесятилітнього періоду після повстання, прямий наратив і документи показують, як поняття батьківщини функціонували в Україні початку XVIII століття в контексті великої тогочасної історичної праці.

Ще однією загадкою тексту Величка є те, чому довготривалий мешканець Гетьманщини і член її генеральної військової канцелярії присвятив стільки уваги Запорізькій Січі або кошеві і висвітлив низових козаків та приписані їм листи як моральний авторитет і голос традиції¹⁷. Такий вибір ученого писаря з канцелярії Гетьманщини створює додаткові проблеми для дослідження вжитку слова «отчизна», бо «отчизна» часто трапляється в листах від січових козаків до гетьманів, відісланих фактично з земель поза контролем гетьмана. Хоча гетьмани претендували на авторитет над Січчю, Андрусівський договір 1667 року між Московією-Росією та Річчю Посполитою поділив Україну по Дніпру, але помістив Січ під спільне володіння. Отож згадки про «отчизну» в посланнях, висланих начебто з Січі до Гетьманщини або навпаки, треба докладно досліджувати, аби впевнитися, що мається на увазі під батьківщиною.

Текст Величка показує зсув у концептуалізації батьківщини від старої Речі Посполитої до України та її політичних структур. Серед безлічі згадок батьківщини лише у кількох, що трапляються в листах від польських королів та чиновників, написаних польською або перекладених українською мовами,

¹⁶ Див.: *Петровський М.*, Псевдо-діаріюш Самійла Зорки / Записки Історично-філологічного відділу ВУАН 17 (1928): 168–204.

¹⁷ Біографія Величка, поза тим, що він описує у своєму творі, є вбогою на деталі. Він згадує, що у 1690 році, в підлітковому віці почав служити у Війську Запорізькому, в домі Кочубея, а через п'ятнадцять років дослужився до посади в Генеральній Військовій Канцелярії. Після того як Мазепа стратив Кочубея і перейшов на бік шведів, Величка на кілька років ув'язнено, але не знаємо, чому, як і на чиєму боці він був у ті бурхливі роки. Після виходу на волю близько 1715 року він осів у селах Жуки та Диканька на Полтавщині, де і написав свою історію. Можливим поясненням його сентименту до Січі є те, що він писав свою працю, живучи в полтавському полку, який був сильно пов'язаний зі степом та запорізьким кошем. Щодо біографії Величка, див. передмову Валерія Шевчука до перекладу сучасною українською мовою та: *Дзира Я.*, Самійло Величко та його літопис / Історіографічні дослідження в УРСР. Вип. 6 (1971): С. 198–223.

йдеться про Річ Посполиту¹⁸. Переклади з польської на українську у Величка є знаком зростання культурного відчуження української еліти від польського світу. У всіх інших частинах тексту, чи це прямий виклад Величка, чи документи, термін «отчизна» стосується України. Згадки про батьківщину часто з'являються в контексті захисту її від поляків та Речі Посполитої і є яскравими прикладами політичного відчуження українців від Речі Посполитої, яке відбулося в часі Хмельниччини.

Цей зсув і нове використання слова можна помітити в найранішій частині тексту, у листах, що приписуються гетьману Богданові Хмельницькому. У листі до коронного гетьмана Миколая Потоцького на початковому етапі повстання, Хмельницький критикує руйнівні дії польських панів та чиновників (таких як «Чаплинского, и иных ему подобных и легкомислних Поляковъ»), кажучи, що такі дії роблять цих нікчем і п'яниць («шевлюги, пяницѣ») зрадниками своєї батьківщини, Королівства Польського («зърайцѣ отчизни своєї Корони Полскои», 1:5, с. 23)¹⁹. Те, що королівство і Річ Посполита вже не є батьківщиною українців, очевидно з Білоцерківського універсалу, датованого червнем 1648 року, який має за мету дати повне обґрунтування причин повстання. У документі Хмельницький просить підтримки у всіх, кому «любима цѣлост отчизни вашой, Украины Малоросийской» (т. 1, розд. 17, с. 48). Анахронічність для часів Богдана Хмельницького термінології, що її вжито в цій фразі (тобто *Украина Малоросийская*), як і в цілому Білоцерківському універсалі, стала однією з причин того, що науковці ставили під сумнів надійність літопису Величка як джерела до історії України середини XVII століття. Але для Величка і для читача початку XVIII століття Україна була батьківщиною, і засновник Гетьманщини без сумніву закликав би захищати її від поляків, яких так ганить універсал за їхнє обходження з малоросіянами («малоросияне» – ще один анахронічний термін для середини XVII століття).

Подобиємо численні елементи української концептуалізації батьківщини з XVIII століття у висловах, що їх приписують Хмельницькому, у Білоцерківському універсалі. *Отчизна* стала краєм, який має бути фокусом ідентичності та відданості своїх мешканців. Хоча в гаданий час виходу Білоцерківського універсалу ще не існувало української політичної формації, в пізніших писемних згадках батьківщиною є Гетьманщина кінця XVII – початку XVIII століття. Батьківщину часто називали Малоросійською Україною (*Украина Малоросийская*), що для читача означало територію, де Хмельницький встановив новий політичний лад. Мешканці та політична еліта тої батьківщини повинні

¹⁸ Див., наприклад, лист Станіслава Полюбинського (Stanisław Dominik Polubiński) до гетьмана Мазепи про його політичне підданство з причин повернення до православної віри нащадків, у якому він, однак, називає Річ Посполиту батьківщиною (отчизною, 1694 рік, український текст, 3:35, с. 214); промову галицького каштеляна Владислава Юзефа Скарбека до русинів у Львові (1694 рік, 3:35, с. 247). Величко пише про промову, що її виголошено латино-польською мовою, але текст передано українською з церковнослов'янськими елементами. Щодо вжитку слова *ojczyzna* у звичний для поляків спосіб, див. інструкції короля Августа II до членів сейму (3 липня 1698 року) (3:38, с. 491).

¹⁹ Лист датовано 29 грудня 1648 року, але, як і деякі інші листи в цьому розділі, датовані 1648 роком, він стосується подій 1647 або початку 1648 року.

були докладати зусиль, щоб утримувати її цілісність заради єдності і свого добра. Захист інтересів батьківщини був приводом вдатися до зброї. По суті, складники польської концептуалізації *ojczyzny* з XVII століття адаптовано до української політичної культури в період після гетьманства Хмельницького. Ця політична культура виникла в період нестабільності та змінюваних кордонів, через що надзвичайно важливо уважно дослідити кожне використання слова *отчизна* у тексті.

Численні випадки вжитку цього слова вказують на те, що батьківщина викликала до себе лояльність її мешканців. Величко, як і раніше українські історики, надав пояснення щодо того, чому він написав свою працю і для кого. Під своєю передмовою він підписався як «истинний Малія России синъ», який бажає «тебѣ же, чителнику тоеяжъ отчизни», всіх благ (т. 1, с. 4). Отже, його історія мала на меті інформувати і надихнути інших мешканців цієї батьківщини, підкреслити її антропоморфну природу, назвавши цих мешканців її синами. Цей настрій з'являється в універсалі гетьмана Івана Мазепи від 28 липня 1692 року проти Івана Петрика, в якому гетьман пише, що спустошення Правобережжя викликало б сльози на очах у всіх синів, котрі хочуть добра своїй отчизні («каждий тоеи отчизни зичливий синъ слези зъ очей своихъ точить мусить», 3:33, с. 108). Батьківщина, якою повинні перейматися її сини, була політичною формацією, що мала бути під владою гетьмана. У своїх роздумах про політику правобережного гетьмана Юрія Хмельницького та лівобережного гетьмана Якова Сомка Величко стверджує, що Хмельницький міг був через переговори з російським царем добитися перегляду переяславських статей на користь всієї малоросійської отчизни («зъ полезными всей отчизнѣ Малоросійской кондиціями», 2:13, с. 26). «Для посполитого добра отчизни нашей Малоросійской» запорізькі козаки відмовилися сперечатися з обранням гетьмана Івана Виговського, хоча, на відміну від Хмельницького, його обрано без їхньої згоди (1:10:12, с. 170).

Літопис Величка називав батьківщину Україною, Малою Росією та Україною Малоросійською. Перед повстанням Хмельницького географічна назва Україна означала пограниччя (borderland), яке на тоді складало більшу частину Київського та Брацлавського воєводств²⁰. Ще більшу територію, куди включали також воєводства Чернігівське та Волинське, називали чотирма «українними» воєводствами²¹. Хмельниччина об'єднала значну частину українських територій і позначила політичні та соціальні кордони. По повстанні назву «Украина» стали ототожнювати з землями щойно виниклої козацької гетьманщини.

У кінці XVI століття термін «Мала Росія» в різних формах (Малая Россия/Росія/Русь або Русія) повернули до вжитку українські та білоруські православні духовники на означення українських і, часом білоруських територій. Цей термін

²⁰ До теми назви «Україна» див.: *Shevelov George, The Name Ukrajina 'Ukraine', з його Teasers and Appeasers: Essays and Studies in Themes in Slavic Philology* (Мюнхен, 1971 р.) (=Forum Slavicum 32), с. 199–206.

²¹ Такий ужиток можна знайти у промові Адама Киселя перед Сеймом у 1641 році. Див.: *Sysyn Frank E., Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641* / *Harvard Ukrainian Studies* 6, ч. 2 (Червень 1982): 167–190.

часом уживався також у титулах київських митрополитів²². Після Переяславської угоди цю назву, разом з Великою Росією, прийнято в титулі царя і вона стала стандартною в титулі київського митрополита. Вона також стала асоціюватися з козацькою Гетьманщиною, хоча, як географічна назва й етнонім, «Малая Росія» і «малоросійський» часами все ще вживалися щодо українських та білоруських земель, які перебували поза межами навіть тих територій, де поширювалася влада козацької Гетьманщини²³.

Хоча ми не маємо дослідження точних географічних меж для цих термінів, як не знаємо також причин, чому в літописі Величка ці терміни використовуються по-різному, однак подибуємо часте вживання обох термінів на позначення козацької Гетьманщини, часто з уточненням: по обидва боки Дніпра²⁴. Обидва терміни вживаються на позначення батьківщини і в іменникових та прикметникових формах асоціюються зі словом *отчизна*²⁵. Можна знайти чергування обидвох термінів як синонімів у листі гетьмана Дорошенка, який пише запорожцям про батьківщину раз як про *Малу Росію*, інший раз як про *Україну* (2:12, с. 296, 299)²⁶. Величко поєднав ці дві географічні назви у терміні *Малоросійська Україна* («Украина Малоросийская»), який часто вживається як назва батьківщини, або у прикметниковій формі «украиномалоросійська» після слова «отчизна»²⁷. Видається, що вживання терміна «Украина Малоросийская» могло бути ствердженням єдності Правобережжя та Лівобережжя в той час, коли

²² Див.: Kohut Zenon E., The Development of a Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding / Harvard Ukrainian Studies 10, ч. 3–4 (Грудень 1986): 559–579 (українська версія: Розвиток малоросійської свідомості і українське національне будівництво // Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика, 2004, с. 80–101); Plokhy Serhii, The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine (Oxford, 2001), с. 279–291 (українська версія: Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ: Критика, 2006, с. 354–369).

²³ Величко обмежує Малоросійську Україну до Правобережної та Лівобережної України і виключає Волинь та Галичину (див.: т. 1, с. 3). Білоцерківський універсал Богдана Хмельницького адресований до всієї України Малоросійської по обидва боки Дніпра («во всю Украину Малоросийскую по обоих сторонах Днепра»), але водночас згадує і провінції «Сарматийськіє Козакооруськіє», які охоплювали всі українські та білоруські землі (1:1:17, с. 46–47). Величко, пишучи про кінець XVII століття, говорить про Львів як про Русько-Малоросійське місто («во Львовѣ градѣ Рускомъ-Малоросийскомъ») (3:35, с. 246).

²⁴ Див.: т. 2:17, с. 391. Тут маємо термін *Мала Росія* у фразі «обоимъ сторонамъ Днепра титуловатися»; Україна поділена на дві або три частини. Див. також: 2:12, с. 296; 2:9, с. 169.

²⁵ Бачимо, як запорожці у 1662 році пишуть про Малоросійську *отчизну* («отчизнѣ нашої Малоросийской», 2:3, с. 36 II). Величко безпосередньо згадує *отчизну* Малу Росію («вигналъ ихъ зъ отчизни своєю Росіи Малоя») Брюховецького (2:5, с. 84). Щодо вжитку слова *Україна* нарівні з батьківщиною в іменникових та прикметникових формах, див.: 2:12, с. 297–298; 3:34, с. 173.

²⁶ Щодо чергувань між *Малою Росією* та *Україною*, див.: 2:13, с. 332–333, де про батьківщину говориться як про *Малу Росію*, а пізніше вжито терміна *вся Україна*. Подібне чергування («отчизнѣ нашої Малоросийской» та «Украиною отчизною нашою») можна побачити в листі про переговори у Переяславі з Запорізької Січі до гетьмана Богдана Хмельницького (1:7:3, с. 94).

²⁷ Щодо «отчизн[и] наш[ой] Украино Малоросийск[ой]», див.: 1, с. 3; 2:3, с. 34; 2:25, с. 541. Запорожці пишуть Дорошенкові про нещасну нашу *отчизну Україно-Малоросійську* («нещасливой отчизнѣ нашої Украино-Малоросийской», 2:7, р. 98).

міжнародні договори і конкурентні уряди та гетьмани ділили цю єдність на частини²⁸. Може бути, що *Україна* більше стосувалася Правобережжя, а термін *Мала Росія* закріплювався на Лівобережжі, хоча є багато випадків, котрі не відповідають цьому поділові, в яких Україна та Мала Росія є синонімами²⁹.

Головний сигнал, який Величко скерував до всіх синів батьківщини, полягав у тому, що вони повинні дбати про її цілісність. Хмельниччина створила політичну єдність для значної частини української території, і ця єдність на кінець XVII століття розвалювалася. Звідси постійні заклики у цілому тексті за єдність батьківщини. Єдність батьківщини представлена як найвища цінність, особливо тоді, коли літопис доходить до періоду паралельних гетьманств і поділу України по Дніпру, усталеного на міжнародному рівні в Андрусівському мирному договорі 1667 року. У такому становищі Величко звинувачує ласих до влади гетьманів. Він ремствує: «И таковымъ то дѣйствіемъ и состояніемъ, едина по обохъ сторонахъ Днепра суцая Малая Росія, бѣдная и упадлая Козакоурская отчизна, того 1670 року, на всеконечній свой упадокъ и запустѣніе на три гетманства и части разд лися, и единоматерняя братія, за поводом умовреднихъ властолюбцовъ». Далі цитує з Біблії, що коли дім поділиться в собі, він не встоїться (2:11, с. 238). Тема поділу батьківщини і негативних наслідків цього поділу часто повторюється. Насправді Величко обґрунтовує написання своєї історії тим, що в часі військових походів на Правобережжя він побачив руїну, яка й спонукала автора шукати її причин. У вступі до першої праці в літописі він ремствує, що «прежде ізобиловавшая земля и отчизна наша Украинамалоросийская» тепер зруйнована (1, с. 3) і пише про те, як збирав оповіді про занепад «тогочасної отчизни н(а)шея». Приписуваний Мазепі універсал проти правобережного лідера Петрика стверджує його працю заради «цѣлости всего края Малоросійского, общее всѣхъ отчизны» (3:33, с. 106).

Сини батьківщини мали судити їхніх політичних чільників згідно з тим, чи вони діяли на користь і заради єдності батьківщини. Запорожці писали Виговському, що вони не опиралися його гетьманству, оскільки чекали добра для малоросійської отчизни, але він призвів до руїни їхньої малоросійської Матері, яка «тебе от гноища нища воздвигшую, обогатившую и со князи сид ти удостоившую» (піднесла тебе з нещасного гнійника, збагатила і зробила гідним сидіти коло князів) (1:11:6, с. 196–197). У Білоцерківському універсалі Хмель-

²⁸ Браян Бок в інтернетній дискусії висловив думку, що термін «Малоросійська Україна» вживано, щоб відрізнити цю Україну від інших «україн», тобто межових земель московської та російської держави. У тексті Величка я не знаходжу потвердження цього. У цілій праці не згадується будь-яка інша Україна. Поза тим, у другій частині тексту, що стосується періоду після 1658 року, коли контакти з Росією почастишали, термін «Малоросійська Україна» вживається рідше.

²⁹ Мазепа одного разу згадує Правобережжя як «отчизна Украина, край тогочасний» (3:33, с. 108). З другого боку, описуючи свої подорожі Правобережжям, Величко пише про нього як «отчизна наша Украинамалоросийская» (оригінал 1, с. 3) і часом згадує Лівобережжя як «сегочасн[ую]... Украин[у]» (оригінал 1, с. 4). Маємо також випадок, де Україна та Мала Росія вживаються як синоніми (лівобережний пункт Лохвиця згадується як розташований в Україні), див.: 1:12:1, с. 200.

ницький закидає Барабашеві, що він «ворог і недоброзичливець нашої отчизни» («недругъ и нежелател добра отчизнѣ нашей», 1:1:17, с. 51). Хмельницький натомість звеличується як людина, що діяла заради добра батьківщини (1:11:6, с. 195–196), а у листі від запорізького коша до гетьмана Петра Дорошенка називається «добрій наш Гетманъ, отчизнѣ нашей Малоросійской щире пріязливий синъ» (2:7, с. 98). В іншому листі до Дорошенка запорізький кошовий отаман стверджує, що хоча Дорошенко син «отчизни нашея Малоросійскія», він поводиться не по-синівськи у стосунку до неї («не по синовску ... зъ нею поступаешъ», 2:10, с. 224). У листі до гетьмана Івана Самойловича кошовий отаман Іван Сірко закидає, що попередні гетьмани тільки прикидалися чесними і доброзичливими будівничими і захисниками батьківщини («всѣ оніе прешліе Гетмани позвѣрхове являлись щире зичливими отчизнѣ нашей строителями и опекунами», 2:19, с. 469). Пишучи гетьману Богданові Хмельницькому щодо його рішення про прийняття протекторату російського царя, січові козаки радять вчинити це для добра «отчизнѣ нашей Малоросійской и всего войска Запорожского», але закликають його впевнитися, що в договорах не буде нічого «шкодливого отчизнѣ нашей» або старим вольностям (1:7:2, с. 93–94).

Інтереси батьківщини трактуються як такі, що заслуговують найвищої вірності, особливо тоді, коли треба стати на їх захист. Гетьман Іван Виговський, просячи у запорожців такої ж підтримки, як вони надали його попередникові Хмельницькому, попросив їхньої допомоги у захисті Малоросійської батьківщини, за яку їх нагородить Бог і їхня мати Малая Росія (1:10:12, с. 169).

Вірність батьківщині могла виправдати навіть спротив щодо чинного політичного ладу. Білоцерківський універсал містить заклик стати до зброї на захист батьківщини. Пояснюючи цей заклик, Хмельницький, поряд із вірою і козацькими правами, наводить непорушність батьківщини як причину пристати до повстання. Таке виправдання, як видається, вживалося у період перед Гетьманщиною, коли польський король був визнаним легітимним правителем. Україна як батьківщина вписувалася у вже проминулу середину XVII століття, щоб виправдати повстання проти польської держави, яку насправді багато українців тоді бачили своєю батьківщиною. У текстах про пізніші періоди Хмельницького представлено як приклад визволителя батьківщини³⁰. Пізніше у праці Величка йдеться про необхідність взятися до зброї заради захисту нового політичного ладу, який вийшов із повстання і був zagrożений. Відтак Величко пише про те, як гетьман Брюховецький закликає всіх боротися проти поляків «за віру і отчизну», а потім оцінює його перемогу і вигнання короля Яна Казимира з сотнею тисяч поляків «зъ отчизни своея Росіи Малаю» як діла величніші за досягнення

³⁰ Лист від запорозьких козаків до гетьмана Івана Самойловича стверджував, що Хмельницький «освободивъ отчизну нашу всю Украину Малоросійскую» (2:25, с. 541). Натомість Виговського у листі від запорозьких козаків критикується за те, що він повернув малоросійську батьківщину, яку Богдан Хмельницький звільнив із польського королівства величезною ціною крові козацьких братів, назад до королівства («по прежнему до Корони Полской отчизну нашу Малоросійскую, премногою брать нашей кровію ... за предводителствомъ ... гетмана нашего Богдана Хмельницкого отсѣкшуюся и свободившуюся, присвоити и подклонити», 1:10:12, с. 170).

Хмельницького (2:5, с. 82). Інтереси батьківщини могли використовуватися також для виправдання зміни суверенів. У виправдальному листі до запорожців щодо пошуку турецької протекції Петро Дорошенко твердить, що коли Богдан Хмельницький пішов під високу руку царя, поділ їхньої батьківщини, Малої Росії, на дві чи три частини не входив у його наміри, однак в Андрусові росіяни та поляки поділили вітчизну Малую Росію навпіл (де частина від Переяслава перепала росіянам, а частина від Чигирини, включно зі святим містом Києвом, – полякам, 2:12, с. 298–299).

Літопис Величка і численні документи, які він зацитував (або створив), демонструють, як козацька Гетьманщина витіснила Річ Посполиту з її місця батьківщини в очах українців початку XVIII століття. Політичні поділи України кінця XVII і початку XVIII століття накладають на термін «отчизна» інші відтінки. Для лівобережної Гетьманщини Правобережжя, яке містило історичні центри Хмельниччини і козацької історії, ставало чимраз віддаленішим. Спустошення Правобережжя мало своїм наслідком переселення на Лівобережжя. Тому у згадках «нашої тогочасної отчизни» можемо відчути, що термін *отчизна* вживався також у сенсі рідного краю або навіть «старої батьківщини», «матерньої землі». Це видно також з уваги до Чигирини як старої столиці Гетьманщини³¹.

Другий поділ полягав у традиційному розділенні між заселеними землями і степом. Він становив також поділ між козацькою Гетьманщиною і Запорозькою Січчю або кошем. Важливість степового регіону для козацької історії і мітології простежується в Білоцерківському універсалі Хмельницького. Він називає Чигирин, Трахтемирів, Переяслав, Полтаву й інші україно-малоросійські міста і села по обидва боки Дніпра, найдалші межі й останні напівдикі землі, нашою прадавньою отчизною («и із самих крайнихъ и остатних, от полдикихъ будучих, яко то Чигрина, Терехтемирова, Переяславля, Полтави і иних многихъ городовъ и сель по обоихъ сторонахъ реки Днепра зостающих, Украина Малоросийских, власной предковѣчной отчизни н[а]шой»). Він також називає їх центром непохитного Православ'я, що походить з часів святого рівноапостольного князя Володимира («от св[я]того и равноапостолнаго кн[я]зя Владимира», 1:1:17, с. 47). Хоча південні землі Гетьманщини були пов'язані із незаселеним степом, після Хмельницького гетьмани чимраз менше контролювали Запорізьку Січ. Після 1667 року вона навіть набула окремого міжнародного статусу. Проте зв'язок між Гетьманщиною і Січчю був не лише історичним. Січові козаки залежали від заселеної території, коли треба було поповнити їхні ряди. Тому коли вони в документах, що їх їм приписує праця Величка, пишуть про україно-малоросійську батьківщину, та *отчизна* часом має значення землі їхнього народження і походження, але водночас і батьківщини в ширшому сенсі. Думка, що Січ є поза межами батьківщини, найчіткіше відчутна у листі гетьмана Петра Дорошенка до кошового отамана і низових козаків, де той пише, що оскільки вони живуть у полях нижнього Дніпра, далеко від своєї отчизни («что вы въ отлеглихъ

³¹ У тексті він згадується як столиця знаних давніх і хоробрих провідників і гетьманів («столица славныхъ старовѣчныхъ и валеčníchъ вождовъ и Гетмановъ Вашихъ»), див.: 2:17, с. 392.

отъ отчизни своєю Низо-Днѣпровихъ лугахъ, тернахъ и хобтахъ ... мешкаючи»), то не знають, що діється в світі або в їхній батьківщині (2:12, с. 295)³².

Батьківщина як об'єкт лояльності набрала першорядної ваги для покоління XVIII століття, покоління мазепинської епохи. Для того покоління батьківщиною була козацька Гетьманщина й українська територія, а не новостворена російська держава та імперія³³. Проблема, яка постала перед українською елітою на початку XVIII століття, полягала у питанні, що має статися, коли інтереси батьківщини й інтереси суверена ввійдуть у конфлікт. Гостроту цієї проблеми видно у Білоцерківському універсалі, де всі беззаконня, що призвели до повстання Хмельницького на захист батьківщини, приписуються полякам, не польському королеві. Навіть у текстах, що засуджують політику Росії в Україні й описують спроби повалення або зміни суверенітету, постать суверена оминається. Насправді в епістолярній політичній дискусії, яка начебто відбулася між Петриком і полтавськими козаками, козаки пишуть, що кривди можна виправити, звернувшись до володаря. Політика Петра, поділ України і скрути війни зрештою змусили Мазепу вибирати між батьківщиною і сувереном. Однак, як покаже прочитання літопису Величка, навіть після поразки Мазепи Україна далі трактувалася як батьківщина і значною мірою осереддя лояльності українців³⁴. Питання про те, як довго ще Україну розглядали як батьківщину, потребує дослідження. Безперечно, нова концептуалізація Російської імперії як батьківщини у XVIII столітті змагалася з українською концепцією. Проте українська концепція «отчини» цілком могла витривати до самого кінця Гетьманщини і послужити ґрунтом для українського національного відродження початку XIX століття. Навіть якщо поняття батьківщини не зберегло своєї ваги у той період, увага провідників національного відродження до козацьких літописів і видання рукопису Величка у 1840–1860-х роках забезпечили, що ідея «отчизни» з початку XVIII століття сформувала модерну українську ідентичність.

³² У листі отамана Сірка до гетьмана Івана Самойловича той пише про щось, що зачіпає не лише козаків низового Дніпра, «але и увесь свѣтъ Великоросійській и Малоросійській», диференціюючи у цей спосіб січових козаків від малоросійського світу (2:19, с. 469–470). Величко розповідає також про звернення кримських татар до запорожців, із закликом приєднатися до їхнього походу проти Малої Росії, і про відповідь запорожців, що вони не виступатимуть проти своєї малоросійської батьківщини («и на отчизну свою Малоросійскую зъ нимъ воевати не стануть», 3:33, с. 105).

³³ У літописі є один випадок, в якому батьківщина, чи принаймні російський термін «отечество», може означати російську державу. У листі, якого Патріярх Адріян у 1695 році написав гетьманові Іванові Мазепі, патріярх стверджує потребу розширити кордони російського отечества і самодержавства («предѣломъ же отечества и самодержавства Російского разширение и миръ», 3:36, с. 266). Сумнівним, однак, залишається те, чи в цей період російський термін «отечество» був синонімом українського «отчизна».

³⁴ Хоча Величко назагал прихильно ставиться до Петра і засуджує «зраду» Мазепи, він обвинувачує царя за те, що той під час конфлікту не дотримав своїх обіцянок малоросійському народові і Військові Запорізькому підтримувати і поширювати їхні свободи, як і за те, що скасував посаду гетьмана і встановив Малоросійську Колегію (2:23, с. 519–520). Щодо образу Росії в літописі Величка, див.: *Sysyn Frank E., The Image of Russia and Russian-Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries / Kappeler Andreas, Kohut Zenon E., Sysyn Frank E. and Hagen Mark von, ed. Culture, Nation, and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter, 1600–1945. Edmonton–Toronto, 2003. С. 133–141.*

Frank SYSYN

Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture

The article examines the concept of fatherland (*otchyzna*) in Samiilo Velychko's early eighteenth-century history writings, conventionally called his chronicle. Although the work contains documents dated as from the seventeenth century, it is certain that some were written or reworked after the dates given for them. Therefore one can only discuss the political concepts in the chronicle as current in the early eighteenth century. Within Polish political discourse, fatherland (*ojczyzna*) occupied a primary position in commanding political loyalty and patriotism. The article demonstrates how the Polish concept of fatherland (*ojczyzna*) as a state and a territory and their inhabitants was adapted in early modern Ukraine to the Cossack Hetmanate and the Ukrainian lands. The article analyzes the uses of *otchyzna* in Velychko's work. In general it finds that *otchyzna* functioned in a similar way to the concept of Polish *ojczyzna*. The article explains the transformation of *otchyzna* in Ukrainian writings from a term referring to the Commonwealth or the Kingdom of Poland to one referring to the Cossack Hetmanate and the territories claimed by it as the result of the Khmelnytsky Uprising and the establishment of a Ukrainian polity. It also deals with some alternate uses of *otchyzna* as «former homeland» both in references made in the Cossack Hetmanate on the Left Bank to the old Cossack territories on the Right Bank and in references to the Zaporozhian Cossacks at the Sich describing the Hetmanate. The article suggests that a number of uses of *otchyzna* in Velychko's work in which the interests of the fatherland justified armed resistance or a change of sovereigns can help explain the conflicting political principles of the Mazepan age. Only additional research can establish whether the early eighteenth-century concept of fatherland continued into the latter part of the century or even into the early nineteenth century. It is clear, however, through the reading of Velychko's chronicle and its publication beginning in 1848 the early modern concept of fatherland influenced the formation of modern Ukrainian political and national concepts.

Авторизований переклад з англійської
Павла Грицака